

УДК 37:159.9 343.294/.911

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ РЕАДАПТАЦІЇ ОСІБ, ЯКІ ВЧИНИЛИ РЕЦИДИВНІ ЗЛОЧИНИ

Сергій КОРЕЦЬКИЙ,

аспірант кафедри психології та педагогіки
Одеського державного університету внутрішніх справ

SUMMARY

In the article are shown the scientific interpretation of the main factors and components of adaptation which affect individual and personal qualities of individuals who have committed recurrent crimes; the possibilities of determining the ways of influence to the convicted person aimed at learning of the norms, rules and traditions of the community, the awareness change of social status and carried requirements of the society, the ratio of needs and opportunities. It have been analyzed the features of psychological and social adaptation steps, components, without which positive decision of the rehabilitation process is not possible. In addition, it is focused on the problem of social and labor engagement of liberated persons, their learning and gaining profession.

Key words: reintegration, social adaptation, relapse, recurrent criminality, social institutes, crime, term of punishment, individually-personality features.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються наукові тлумачення складових і тих чинників реадaptaції, що впливають на індивідуально-особистісні якості осіб, які вчинили рецидивні злочини; можливості визначення шляхів впливу на засудженого з метою засвоєння ним норм, правил, традицій спільноти, усвідомлення зміни соціального статусу й виконуваних вимог соціуму, співвіднесення потреб і можливостей. Проаналізовано особливості психологічного та соціального етапів реадaptaції, складові, без яких позитивне вирішення процесу реадaptaції неможливе. Окрім того, акцентовано увагу на проблемі соціально-трудова залученості звільнених, навчання й отримання професії.

Ключові слова: реадaptaція, соціальна адаптація, рецидив, рецидивна злочинність, соціальні інституції, злочин, строк покарання, індивідуально-особистісні особливості.

Актуальність теми зумовлена тим, що злочинність як негативне соціальне явище набуває в Україні масштабності, і перед спільнотою стоїть нагальна проблема забезпечення відбування покарання відповідно до чинного законодавства, сприяння реадaptaції злочинців як в умовах пенітенціарної системи та підготовки їх для повернення в соціум, так і безпосередньо серед спільноти. Тому питання реадaptaції осіб, які вчинили рецидивні злочини й відбули покарання, на часі є одним із нагальних і невідкладних. Юристи постають перед проблемою, як зменшити рецидивну злочинність; економісти – які економічні витрати має зробити для цього держава; соціальні інституції – як уникнути поширення кримінальної субкультури, запобігти впливові цієї субкультури на молодь, досягти позитивних результатів повернення особи, яка відбула строк покарання, до нормального суспільного життя.

Проблему осіб, які вчинили злочини й відбували строк покарання в умовах позбавлення волі чи без позбавлення волі, досліджували юристи, психологи, педагоги, соціологи: Ю. Аверків, С. Айдосов, Ю. Алфьоров, Г. Байдаков, В. Баранова, В. Бужак, І. Васильківська, В. Верещагін, Т. Волкова, Н. Калашник, Г. Колманов, Н. Крайнова, Н. Кузнецова, В. Оржеховська, В. Петьков, В. Писарев, С. Познишев, С. Пономарьов, О. Потьомкіна, В. Потьомкін, Т. Предов, В. Синьов, А. Степанюк, М. Стручков, В. Сулицький, М. Таганцев, В. Трубников, Б. Утевський, І. Фойницький, С. Царюк, А. Чернишова, Ю. Юрічка, І. Яковець, О. Янчук та ін. Проте, незважаючи на велику кількість досліджень, проблема реадaptaції осіб, які вчинили рецидивні злочини, залишається актуальною й потребує пошуку шляхів її розв'язання.

Метою статті є теоретичний аналіз наукових тлумачень поняття видів реадaptaції, їхніх складових і тих чинників, що впливають на сприятливе вирішення цієї проблеми.

Вклад основного матеріалу дослідження. Юристи, психологи, педагоги стверджують, що успіх цього процесу за-

лежить від трьох груп чинників: індивідуально-особистісних якостей того, хто вчинив злочин, – темпераменту, інтелекту, світогляду, правосвідомості, рівня загального розвитку, трудових знань, умінь і навичок; умов зовнішнього середовища цієї особи, кола її найближчої взаємодії – наявності житла, реєстрації, родини та стосунків у ній, умов праці, ставлення до оточуючих і виконання тих приписів, які вона має виконувати після відбування покарання; умов, у яких знаходилася особа, і від того, як вони позначилися на її поведінці в перші місяці після звільнення (коло взаємодії в умовах відбування покарання, строк перебування у виправному закладі, навчання, виховний вплив адміністрації, юридичної, соціально-психологічної служб, працевикористання тощо).

Тому для свідомого повернення в соціум засуджених, які вчинили рецидивні злочини й відбули покарання, необхідно враховувати низку аспектів, а саме: а) цілеспрямований комплексний вплив на особистість і діяльність цієї особи під час відбування нею кримінального покарання з боку адміністрації та співробітників установи; б) вплив середовища як необхідної умови виправлення особистості; в) спрямованість самої особистості як суб'єкта процесу виправлення на вибіркове ставлення до оточення, його правил, норм і вимог, до програм диференційованого виховного впливу.

Ще в умовах відбування покарання мають бути врахованими три складові, без яких позитивне вирішення процесу реадaptaції неможливе: 1) формування стереотипу законослухняного громадянина відповідно до закріплених правил і норм суспільного співжиття, загальнолюдських і суспільних цінностей; 2) забезпечення особам, які відбули строк покарання, можливості включення до суспільного життя, адаптації до життя на волі; 3) відповідальність за себе перед сім'єю, громадою та спільнотою [14].

На нашу думку, позитивний перебіг процесу реадaptaції визначається залученням особи до продуктивної праці,

яка загалом є особливим видом діяльності, що впливає на формування особистості, оберігає її від особистісної кримінальної деформації. Депривація сімейного виховання з ранніх етапів онтогенезу вирізнялася недостатністю позитивного емоційно-чуттєвого підкріплення, невеликою кількістю проведеного спільного часу, відсутністю позитивного стимулювання та заохочення, надання допомоги у вирішенні загальних питань, елементарного залучення до посильної трудової діяльності, які зумовили низький рівень виховання й навчання, що безпосередньо впливає на рівень соціалізації та унеможливило інтегрування до вимог соціуму. Як відомо, у процесі раннього онтогенезу дитина привчається до елементарних речей («що таке добре» і «що таке погано»), у неї розвивається свідомість, відповідальність, дисциплінованість, критичність, формуються й закріплюються позитивні моральні, етичні та правові норми. Якщо ці норми не були розвинені на ранніх етапах у дитинстві, то вже в дорослому житті особистість не дотримується загальносоціальних норм і сприймає це за норму, що й спонукає до вчинення кримінальних злочинів. Окрім того, у цьому вони шукають одностороннього створюючи свій соціум, де вони почувують себе комфортно та визнано. Вони не вміють співвідносити потреби і власні можливості, у них укорінюється психологія утримання, «трутня». Тому відбування покарання перетворюється на ізольований процес, що сприяє подальшій криміналізації та формуванню відповідних стереотипів.

З урахуванням вищезазначеного адміністрація установ, відповідні служби, громадські організації мають приділяти належну увагу заходам впливу на особистість через залучення до навчання з отримання професії, яка надалі сприятиме процесу реадaptaції, допомагати знайти своє місце в соціумі тощо. Тривалий термін перебування в умовах позбавлення волі призводить до втрати позитивних соціальних зв'язків на волі, житла, місця роботи, сімейних і родинних зв'язків, що також негативно позначається на процесі реадaptaції.

Ю. Тихонов, А. Ушатиков звертають увагу на низку особливостей у процесі соціальної реадaptaції, оскільки він супроводжується включенням до сфери навчання, праці; відновленням здорових сімейних стосунків у батьківській чи власній родині; зміною та зміцненням системи моральних норм як регулятора соціальної поведінки. Відновлення нормальних комунікативних зв'язків у осіб, які вчинили злочини й відбули покарання, відбувається в знайомому середовищі серед тих, хто має стосунок до кримінального світу, оскільки їм краще орієнтуватися, отримувати інформацію [16, с. 110–112]. А це, на нашу думку, забезпечує їх особистісний конформізм.

Варто зазначити, що, окрім проблем соціальної адаптації, існує низка психологічних аспектів, котрі потребують уваги. Так, психологічна підготовка має сприяти подоланню інертності психіки, сприяти розвитку й додержанню загальносоціальних норм, позитивно впливати на особу, яка вчинила рецидивні дії, з її укоріненням поняттям утримання, допомогти наново віднайти своє місце в соціумі, стати повноправним членом спільноти, створити підґрунтя для сприйняття суспільно корисних поглядів, знань, умінь і навичок, мотивів, спрямувань.

К. Голубев, С. Наріжний уважають за необхідне досягти відповідності між потребами і прагненнями особистості й метою та завданнями спільноти, що зумовлює прогресивний зміст соціальної адаптації, у процесі якої буде відбуватися усвідомлене й вільне підпорядкування особистості суспільним, правовим і моральним нормам, загальнолюдським і суспільним цінностям [9, с. 176].

Як свідчить аналіз наукової літератури, усі види адаптації взаємопов'язані та взаємозумовлені, оскільки

стосуються встановлення нормальних, суспільно корисних стосунків і зв'язків, стандартів поведінки й соціальних норм. Проте можливі й такі випадки, коли вони можуть не збігатися: звільненого прийняли в родинному оточенні, але він не може влаштуватися на роботу [10, с. 38]. А вже саме в діяльності, особливо колективній, людина стверджує свою індивідуальність та інтегрується в оточення. Конфлікт із суспільством не опускається, просто особа утримується від порушень правових норм, хоча б під страхом перед покаранням [12, с. 223].

Отже, процес реадaptaції вирізняється часовим перебігом, коли відбувається поступове засвоєння норм і правил соціуму, усвідомлення власного соціального статусу й пов'язаної з цим відповідної поведінки.

На думку Я. Щепаньського, для адаптаційного процесу властиві чотири етапи: перший, коли індивід засвоює правила поведінки, проте система цінностей нового середовища внутрішньо ним не визнається; другий – середовище й індивід визнають рівноцінність еталонів поведінки один одного; третій – взаємні поступки, коли не лише індивід визнає і приймає систему цінностей середовища, а й представники останнього визнають свої помилки й деякі його цінності; четвертий – індивід повністю асимілюється в соціумі, приймаючи всі його зразки та цінності [17, с. 92–97].

З огляду на те що дослідження стосується реадaptaції осіб, які вчинили рецидивні злочини й відбувають строк покарання, доречно донести до них, як зазначає А. Герцензон, низку знань про особливості інтеграції в соціум, звернути увагу на низку індивідуально-особистісних особливостей і пластичність, які надалі сприятимуть позитивному його перебігу [6, с. 8].

Тобто, сам процес реадaptaції є багатоаспектним і системним. Відповідно до завдань своїх наукових досліджень, учені визначають певні види, рівні реадaptaції осіб, які вчинили рецидивні злочини. Так, С. Бабурін виокремлює три рівні: соціальний, соціально-психологічний і психологічний. Соціальна реадaptaція передбачає знання особами, які готуються до звільнення із виправних установ, правил і пільг, соціальних інституцій як державного, так і недержавного спрямування, до яких можна звернутися по допомогу після звільнення. Соціально-психологічна реадaptaція – наявність зв'язків зі своєю родиною, родичами і друзями, а також можливість і бажання звернутися до них по допомогу після звільнення. Психологічна реадaptaція містить у собі розвиненість внутрішньоособистісних характеристик: наявність планів на майбутнє після звільнення; умінь винести уроки з отриманого досвіду перебування в умовах позбавлення волі з метою подальших змін власного життя; розвиненість внутрішнього потенціалу щодо адаптації до життя на волі [3].

У юридичній літературі зазначається, що особа, яка відбула покарання, є соціально значущим матеріалом, оскільки вона потребує уваги всіх соціальних інституцій, як державного, так і недержавного спрямування [4]. У нашому випадку це особи, які вчинили вже рецидивні злочини й відбувають не перше покарання, тобто вони в певний проміжок часу не змогли вирішити низку соціально-психологічних питань та адаптуватися на волі і знову вчинили протиправні дії.

У такому випадку постає проблема доказовості позитивного впливу кримінального покарання, його строку, режиму позбавлення волі, низки юридичних, соціально-психологічних заходів на особу, яка відбуває покарання за рецидивні злочини. Науковці ділять усіх, хто звільнився із місць позбавлення волі, на три категорії: 1) ті, хто виправився під час відбування покарання й здатен подолати труднощі, з якими звільнений зустрічається в період адаптації; 2) особи, котрі мають низку дефектів правового,

морального та суспільного змісту; рівень їх адаптації в умовах волі залежить від умов середовища, до якого вони повертаються після звільнення; 3) особи, які не виправилися в період відбування покарання, не позбавилися кримінальної спрямованості, установок, навпаки, вони набули певного досвіду й готові знову здійснювати протиправні дії [4; 15].

Соціальна адаптація залежить від рівня соціальної відчуженості особи, змісту злочинної діяльності, її тривалості, стану мікросоціуму, до якого вона входить. Протягом двох років особа, яка відбула строк покарання, набуває досвіду життя на волі, а в особистісному сенсі набуває плюралізму. У цей період можуть виникати ускладнення для процесу реадaptaції через їх ізольованість, яку утворюють як члени спільноти, так і вони самі [8, с. 8].

Отже, необхідно змінити ставлення самого звільненого до оточення, власного світогляду, а це можна здійснити лише за умови індивідуалізації, що виражається як прагнення до суспільно корисного виду діяльності. Особа, яка повертається до життя на волі, не повинна бути сконцентрованою лише на адаптації, має бути тимчасова зупинка, позаяк вона здатна до самоідентифікації, не лише до відтворення, а й до зміни навколишньої дійсності. Соціальний вплив не означає зміни біохімічних процесів. Твердження щодо індивідуалізації, її специфіки, механізмів, результатів [5] не мають чіткого обґрунтування, загалом це стосується особистісної унікальності, світогляду, життєвих позицій. Учені вважають, що її результатом є індивідуальність, свідомість особистості. Важливим це є для осіб, які вчинили рецидивні злочини й відбули покарання, адже їхня індивідуальність і соціальна дійсність не збігаються, способи їх існування діють у різних за масштабами фрагментах реальності [11].

Отже, можна стверджувати, що після кожного відбування покарання особи, які вчинили рецидивні злочини, будуть поводитися по-різному на різних етапах життєдіяльності, відповідно до власного особистісного стереотипу. Ще на етапі реадaptaції до умов позбавлення волі співробітники установ виконання покарань мають урахувати відхилення в соціалізації засуджених, рівень кримінальної ураженості й соціальної небезпечності, оскільки необхідно досягти балансу між потребами, спрямованістю, мотивам. Конструктивні новоутворення сприятимуть дотриманню загальносоціальних норм, контролю своїх спонукань і потреб, що надасть можливість стати повноправним громадянином суспільства. Як в умовах ізоляції, так і після звільнення вони потребують постійного супроводу – правового, психологічного, соціального, тому необхідно чітко визначити види й рівні реадaptaційних заходів.

На нашу думку, особи, які відбули покарання за вчинення рецидивних злочинів, знаходяться в суперечності не лише із законом, вимогами соціуму, а й із самими собою, що безпосередньо ускладнює процес реадaptaції, адже їм складно змінити свої асоціальні установки, системи особистісних орієнтацій, відновити суспільно корисні зв'язки. Зміна їхнього світогляду в межах правового поля, психологічного стану, ставлення до соціального буття потребує постійної уваги, проте вплив на них може здійснюватися до певної межі, тому що будь-який тиск призводить до зростання хаотичної складової, що може спонукати тих, хто готується до звільнення або звільнився, до бажання змінюватися, прагнути кращого, відтворювати соціально сприятливі установки, орієнтири, будувати нові плани.

Психолого-педагогічний вплив у процесі відбування покарання має спрямовуватися на індивідуалізацію особистості, яка вчинила рецидивні злочини, особливо це стосується процесів новоутворень, що впливають на свідомість особи, переживання негараздів, кризових

станів і здатність їх вирішення. Окрім того, значне місце в соціально реадaptaтивному процесі особистості посідає її погребова сфера, оскільки «... немає такої матеріальної практичної діяльності, яка не включала б зовсім психічних компонентів, могла б здійснюватися без постійної регуляції психічної діяльності» [1, с. 92–93].

Звідси необхідно досягти єдності правових, психологічних і соціальних заходів з метою впливу на кримінально уражену особистість, утворюючи комплексність впливу. При цьому особа має чітко визначитися і прийняти на себе певну соціальну роль, тобто в процесі соціальної адаптації вона має адекватно сприймати себе і свої соціальні зв'язки, вчинки, позаяк вона є одним із соціально-психологічних механізмів реінтеграції осіб, які відбули строк покарання, і забезпечується ефективно лише за умови: 1) особа є включеною до сфери навчання або працевикористання; 2) особа має здорові сімейні зв'язки й у власній родині, і в батьківській; 3) особа прагне відновити комунікативні суспільні зв'язки; 4) особа долучається до системи загальнолюдських та суспільних цінностей, норм і правил суспільного співжиття [4]. Ці умови можна розглядати рятівним колом у процесі їх реадaptaції.

Висновки. Аналіз наукових джерел надає можливість стверджувати, що соціум, ізолюючи цих осіб, покладає сподівання на розв'язання низки соціальних, педагогічних, психологічних і правових аспектів щодо уникнення рецидивних дій у майбутньому за умови вдалого проходження процесу реадaptaції. Тобто, це не тимчасове вилучення їх із соціуму, а прагнення вирішення нагальних проблем з метою зниження криміногенної ситуації в державі. А для цього вбачається необхідним включення всіх соціальних інституцій як державного, так і недержавного спрямування до неформальної роботи з цією категорією осіб на всіх етапах реадaptaції.

Список використаної літератури:

1. Абульханова-Славская К.А. Личностные механизмы регуляции деятельности / К.А. Абульханова-Славская // Проблемы психологии личности : сборник. – М. : Наука, 1982. – С. 92–93.
2. Алферов Ю.А. Социальная адаптация освобожденных из мест лишения свободы / Ю.А. Алферов. – М., 1992. – 272 с.
3. Бабурин С.Н. Психолого-педагогические условия адаптации и реадaptaции заключенных : дисс. ... канд. псих. наук / С.Н. Бабурин. – М., 1999. – 235 с.
4. Васильев В.Л. Юридическая психология : [учебник для вузов] / В.Л. Васильев. – СПб. : Питер, 2005. – 655 с.
5. Весна Е.Б. Психологические закономерности и механизмы процесса социализации-индивидуализации в онтогенезе : дисс. ... докт. псих. наук / Е.Б. Весна – М., 1998. – 397 с.
6. Герцензон А.А. Уголовное право и социология: (Проблемы социологии уголовного права и уголовной политики) / А.А. Герцензон. – М. : Юрид. лит., 1970. – С. 179.
7. Гуськов В.И. Некоторые проблемы социальной адаптации лиц, освобожденных из мест лишения свободы / В.И. Гуськов // Наказание: законность, справедливость, гуманизм. – Рязань, 1994.
8. Ковалев М.И. Криминология и уголовная политика / М.И. Ковалев, Ю.А. Воронин. – Свердловск, 1980. – С. 8.
9. Голубев К.И. Компенсация морального вреда как способ выплаты немущественных благ личности / К.И. Голубев, С.В.Нарижный. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – С. 176.
10. Дудко Т.Н. Дифференцированная система реабилитации в наркологии : [методические рекомендации] / Т.Н. Дудко, В.А. Пузыренко, Л.А. Котельникова. – М., 2001. – С. 38.
11. Дубова О.Ф. Адаптация лиц, освобожденных из мест лишения свободы / О.Ф. Дубова // Социальная работа. – 2007. – № 1. – С. 48–53.

12. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: (норма и патология) / В.Н. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1992. – С. 223.

13. Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности / В.С. Мерлин. – М. : Педагогика, 1986. – 253 с.

14. Пицелко А.В. Реадаптация и ресоциализация / А.В. Пицелко, Д.В. Сочивко. – М. : ПЕР СЭ, 2003. – 208 с.

15. Татицина Т.Г. Социальная реадaptация бывших заключенных / Т.Г. Татицина // Социологические исследования. – 1993. – № 3. – С. 51–54.

16. Тихонов Ю.С. Социально-психологическая адаптация несовершеннолетних правонарушителей, отбывших наказания / Ю.С. Тихонов, А.И. Ушатиков // Социально-психологическое изучение личности несовершеннолетних, совершивших преступления. – М., 1977. – С. 110–112.

17. Щепанский Я. Социология и природа социально-трудовой реабилитации поляков / Я. Щепанский. – М. : Прогресс, 2001. – С. 92–97.

